

NASTAVA U PODRUČNOJ ŠKOLI

U područnoj se školi uglavnom izvodi nastava od prvog do četvrtog razreda, tzv. razredna nastava, u čistim i u kombiniranim odjeljenjima, što ovisi o broju učenika. Kako su najčešće to škole s malo djece, nastava se obično provodi u kombiniranim odjeljenjima od dva, tri ili četiri razreda. Postoje i veće područne škole u kojima je nastava organizirana samo u čistim odjeljenjima. Ipak, karakteristično je za većinu područnih škola da se nastava provodi u kombiniranim odjeljenjima razredne nastave, o čemu će se ovdje najviše i govoriti.

Iako u kombiniranom odjeljenju radi gotovo svaki treći nastavnik razredne nastave, o takvoj se nastavi ne brine dovoljno ni u našoj pedagoškoj teoriji, a ni u školama koje osposobljuju buduće nastavnike. No velik dio nastavnika razredne nastave svoj radni vijek započne upravo u kombiniranim odjeljenjima. Kako za taj posao nisu osposobljeni, a možda su i pročitali da je to „nužno zlo“ i da bi ideal bio „potpuno ukidanje kombiniranih odjeljenja“ (28, 373—374), ne treba se čuditi što stalno slušamo zapomaganje, naročito mladih prosvjetnih radnika koji rade u takvim odjeljenjima.

Pri izradi nastavnih planova i programa, sastavljanju obrazaca za godišnje planiranje, vođenje imenika i dnevnika – ne brine se dovoljno o postojanju kombiniranih odjeljenja iako u SR Hrvatskoj više od 65 000 učenika u razrednoj nastavi (24%) ima baš tako organiziranu nastavu. Ako tome dodamo i nepromišljene izjave pojedinaca koji objašnjavaju postavke nastavnog programa:

„U kombinaciji se snađite kako znate“ ili „O tome ne znam ništa“ i sl. onda je razumljivo da je u praksi dosta često uvjerenje kako rad u kombiniranom odjeljenju i nije nešto ozbiljno, kako se tu i ne mogu postići dobri rezultati. Nad tim bismo se morali zamisliti.

Kombinirana su odjeljenja pedagoška realnost, ne samo naše zemlje nego i mnogih drugih. Pred tim ne smijemo zabijati glavu u pijesak jer se zasad jedino tako može organizirati odgojno-obrazovni rad u sredinama s manje djece.

Rezultati koji se postižu u nastavi u kombiniranim odjeljenjima obično su lošiji od rezultata u čistim, odjeljenjima. To se pripisuje teškoćama u radu s kombiniranim odjeljenjem nastavnika, naime ne može dovoljno vremena direktno raditi s djecom, djeca veći dio vremena rade sama bez pomoći nastavnika, a taj je rad ometan radom drugog razreda itd. Međutim, zaboravlja se da na slabiji uspjeh kombiniranih odjeljenja djeluju i drugi uzroci: tu često rade nastavnici početnici, bez iskustva i nedovoljno osposobljeni za rad u kombiniranom odjeljenju, uvjeti su rada najčešće lošiji nego u čistim odjeljenjima itd. Osim toga prosječni uspjeh čistih odjeljenja znatno je bolji jer je uračunat i uspjeh gradskih

odjeljenja, a ona gotovo uvijek postižu bolje rezultate od seoskih. Tak smo npr. u ispitu iz prirode i društva u četvrtim razredima dobili ove rezultate u gradskim i seoskim odjeljenjima

<u>Grad</u>	<u>Selo</u>
<u>63°/o</u>	<u>52%</u>

Usporedimo li rezultate u seoskim čistim i kombiniranim odjeljenjima, razlika gotovo i ne postoji. Ali u uzorak su ušla samo odjeljenja u kojima se nastava normalno odvijala i u kojima ne rade nastavnici početnici (4). Rezultati su:

<u>Seoska odjeljenja</u>	
<u>čista</u>	<u>kombinirana</u>
<u>52°/o</u>	<u>53%</u>

Slične rezultate dobili smo i u drugim ispitivanjima. Pojedini autori navode rezultate iz kojih je vidljivo da u zadacima koji zahtijevaju samostalan rad učenici kombiniranih odjeljenja postižu i bolje rezultate (usporedi 35, 91).

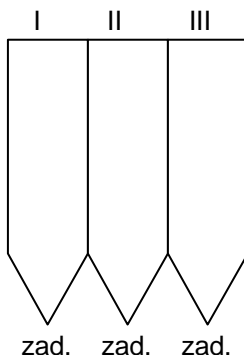
To ne znači da kombinirano odjeljenje ima neke prednosti prema čistom odjeljenju, nego da se nastava u kombiniranom odjeljenju organizira s mnogo samostalnog rada i da je bolje prilagođena učenicima. Nastavnik u čistom odjeljenju suviše priča, sve svodi na monotoni razgovor pa ne aktivira dovoljno učenike. Nastavnik u kombiniranom odjeljenju prisiljen je raditi drukčije, a samostalan rad učenika uz korištenje suvremenih nastavnih sredstava i pomagala ne ostavlja učenika pasivnim, „nego on mora ‘zarađivati’ znanje i putem rada razvijati svoje sposobnosti“ (35, 15).

Dakle, nastava kombiniranog odjeljenja nema negativnih posljedica za učenike. Međutim, rad nastavnika znatno je naporniji u kombiniranom odjeljenju negoli u čistom jer nastavnik u jednom nastavnom satu mora realizirati dvije, tri ili čak četiri nastavne jedinice, a osobito mu mnogo vremena treba za pripremanje nastave. Brigom društva za složenu problematiku kombiniranih odjeljenja, adekvatnijeg nastavne programe, boljim opremanjem, iznalaženjem pogodnijeg načina planiranja i pripremanja bez mnogo nepotrebnog pisanja i prepisivanja mogu se i ove teškoće znatno ublažiti.

Struktura nastavnog procesa u kombiniranom odjeljenju

Specifičnost nastavnog procesa u kombiniranom odjeljenju najbolje je promatrati na jednom nastavnom satu. Nastavni sat u kombiniranom

odjeljenju, od tri razreda na primjer, sastavljen je zapravo od tri nastavna sata koja se odvijaju istodobno (sl. 4).

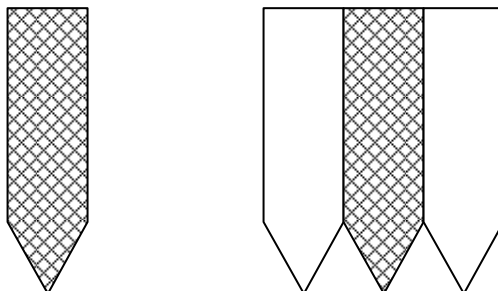

Sl.4

To su tri različita nastavna procesa s različitim zadacima. Svaki ima svoje nastavne etape (pripremanje, obrađivanje nove građe itd.), svaki ima svoju metodu strukturu, svaki se odvija po posebnoj zakonitosti i sl. Spona između ovih različitih nastavnih procesa rad je jednog nastavnika. Kombinirano odjeljenje karakteristično je upravo po tome što jedan nastavnik istodobno izvodi nastavu u dva ili više razreda.

Neki didaktičari takav pojedini nastavni sat u razredu zovu *mali sat* a nastavni sat u cijelom kombiniranom odjeljenju – *veliki sat*, pa bismo mogli reći da se veliki nastavni sat u našem slučaju sastoji od tri mala nastavna sata.

Ako nastavnikov rad, koji se vremenski poklapa s jednim malim nastavnim satom, prikazemo kao na slici 5. i zatim ga uvrstimo mo u naš prvobitni grafički prikaz, vidimo da on može potpuno pokriti samo jedan mali nastavni sat, a nikako ne i veliki nastavni sat (slika 6).

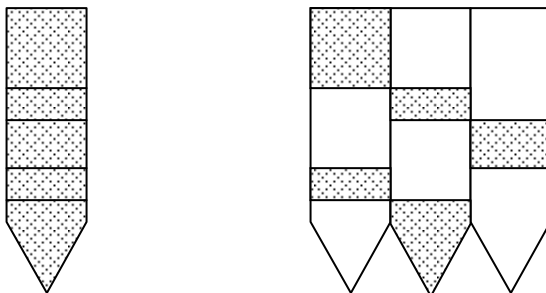
Sl. 5 i 6

Tako smo došli do bitnog problema nastave u kombiniranom odjeljenju koji se može razriješiti na tri načina:

1. Cijeli veliki nastavni sat može se svesti na jedan mali nastavni sat, pa imamo situaciju kao na slici 5. U tom slučaju nastavnik izvodi isti nastavni sat sa sva tri razreda. Nazovimo to *nepodijeljenim načinom rada*. U praksi je potreban u tjelesnom odgoju, u glazbenim aktivnostima. pri obradi nekih aktualnosti i sl. Ako se, međutim, takav način rada zlorabi, može djelovati i vrlo nepovoljno u kombiniranom odjeljenju jer ujednačuje nastavu za sve razrede prema jednom razredu, ne poštujući razlike među učenicima pojedinih razreda. Tako se ne realizira nastavni plan i program. U praksi se npr. program prirode i društva trećeg razreda izjednačuje s programom četvrtog razreda, a to nije dopustivo.

2. Ako nastavnik svojim radom pokriva samo dio velikog sata - jedan mali sat (kao na slici 6), onda ostala dva mala nastavna sata realizira tako da s učenicima organizira samostalan rad (tihim rad, indirektnu nastavu). To je *podijeljeni način rada* jer se u svakom razredu realiziraju posebni zadaci. Nastavnik može rad podijeliti u određene vremenske intervale (slika 7) i te intervale rasporediti na pojedine male nastavne sate (slika 8) Na taj je način nastavnik direktno prisutan na svakom malom nastavnom satu iako ne za njegova cijela trajanja. Vrijeme kada nije direktno prisutan na malom satu ispunjava se samostalnim radom učenika, te na svakom malom satu razlikujemo faze direktne i indirektno nastave.

Sl. 7 i 8

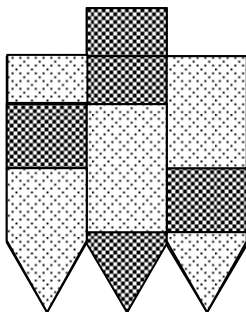

Prva varijanta takvog načina rada (kao na slici 6) javlja se povremeno – ako učenici pojedinih razreda rješavaju neki ispit, rade na programiranom materijalu i sl., a nastavnik za to vrijeme radi direktno s jednim razredom cijeli sat. Dakle, nastavnik s jednim razredom radi kao s čistim odjeljenjem, a ostale zaposli nekim tihim radom da mu ne smetaju. Tako obično radi nastavnik početnik, koji nije osposobljen za rad u kombiniranom odjeljenju.

Druga varijanta (kao na slici 8) vrlo je česta i preporučljiva jer je nastavnik prisutan u svim razredima. Ne postoji opasnost od svođenja nastave na program samo jednog ili dva razreda, osigurava se realizacija nastavnog programa u svim razredima. U takvom načinu rada teško je

organizirati početke svakog malog sata, a osobito završni dio sata. Slabost mu je što se ne koristi dovoljno mogućnostima zajedničkog rada u odjeljenju.

3. Ta slabost prevladava se *zajedničkim načinom* rada koji je kombinacija nepodijeljenog i podijeljenog načina rada. Iako se u kombiniranom odjeljenju nalaze dva ili više razreda, djeca različite dobi i predznanja, to je ipak jedinstveni kolektiv, nastava se izvodi u zajedničkoj učionici, učenici slušaju jedni drugi, utisci se miješaju. Zato je prirodno da se u takvom odjeljenju i u pojedinim dijelovima nastavnog sata koriste etape zajedničkog rada, a najčešće zajednički uvod ili zajednički završetak sata. Može se pred cijelo odjeljenje postaviti neki zanimljiv problem iz kojeg se slijediti različiti zadaci za svaki razred, a na kraju sata svi će rado saslušati radove pojedinih razreda. Može se zajednički saslušati priča, pogledati film ili dijafilm, slika ili TV-emisija, a zatim se nastavlja podijeljeni rad u razredima (slika 9).

Sl. 9

O zajedničkom radu valja se brinuti već pri godišnjem planiranju, osobito u području priroda i društvo. Elementi zajedničkog rada mogu se nalaziti i u različitim nastavnim područjima. Tako npr. svi učenici slušaju izvještaj grupe koja je posjetila poštu, a zatim učenici prvog razreda čitaju tekst „Telefon“ i upoznaju pisano slovo F, učenici drugog razreda stječu određena znanja o pošti (priroda i društvo), treći razred ponavlja pismeno zbrajanje i oduzimanje do tisuću služeći se brojčanim podacima skupljenim na pošti (broj telefonskih pretplatnika, broj pisama koje poštar raznese u tjednu, broj brzojava, podaci o razvoju telefonske mreže itd.), a četvrti razred vježba pisanje pisma ili brzojava. Na kraju sata mogu se u zajedničkom radu ukratko ponoviti znanja do kojih su došli učenici drugog razreda. Svi će rado saslušati brojčane podatke koje su izračunali učenici trećeg razreda, a poslušat će i po koji primjer pisma ili brzojava učenika četvrtog razreda. Prvi razred može pred

svima pokazati kako su naučili pisati pisanim slovima riječ „telefon“.

Direktna i indirektna nastava

Nastava u kombiniranom odjeljenju odvija se izmjenom direktne i indirektna nastave. Direktna nastava vezana je za neposredan rad nastavnika s učenicima, a indirektna nastava samostalan je rad učenika pod vodstvom nastavnika, iako on nije neposredno prisutan. Veći dio nastavnog vremena u kombiniranom odjeljenju zauzima indirektna nastava, a o tome kako se izvodi, ovisi i uspjeh u kombiniranom odjeljenju.

U organizaciji indirektna nastave u praksi se susreću ovi problemi:

1. Indirektna nastava uopće se ne organizira pa učenici dio sata prosjede nezaposleni. To se obično događa na početku i na kraju nastavnog sata.

2. Indirektna nastava nije funkcionalan dio nastavnog sata, nego se učenici nečim zaposle tek toliko da budu mirni.

3. Nisu vremenski usklađene etape direktne i indirektna nastave u pojedinim razredima.

1. *Neorganiziranje indirektna nastave* posebno je karakteristično za nastavnike početnike koji najčešće ne organiziraju samostalan rad učenika na početku sata. Umjesto da najprije organiziraju samostalan rad u onim razredima gdje neće odmah direktno raditi, oni počnu izvoditi direktnu nastavu, pa dok stignu u posljednji razred već je dio sata prošao uzalud.

Sl.10

Min.	I.	II.	III.	IV.
6				
11				
23				
10				
5				
+	23	49	10	55
-	32	6	45	-

Na slici 10. grafički je prikazan jedan takav nastavni sat u kombiniranom odjeljenju od četiri razreda. Nastavnik je počeo raditi s četvrtim razredom. Nakon 6 minuta dao je učenicima četvrtog razreda samostalan rad i zatim 11 minuta radio direktno s učenicima drugog

razreda koje je poslije toga također zaposlio samostalnim radom. Poslije je radio s prvim razredom 23 minute, ali ih nije zaposlio nikakvim samostalnim radom, nego je otišao u treći razred, kamo je stigao nakon 40 minuta nastave, i radio s trećim razredom 10 minuta. Posljednjih 5 minuta nastavnik je pregledavao radove učenika drugog razreda. Dakle, nastavnik je cijeli sat (sat je trajao 55 minuta)¹ bio maksimalno angažiran izvođenjem direktne nastave. Direktni je rad bio pravilno raspoređen po pojedinim razredima i dulje je trajao u mlađim razredima. Međutim, ako pogledamo pojedinačno svaki mali nastavni sat, vidimo da je samo u četvrtom razredu rad bio organiziran u toku cijelog nastavnog sata, da je za učenike prvog razreda taj sat trajao samo 23 minuta, a za učenike trećeg razreda samo 10 minuta. Vrijeme u kojem učenici nisu bili zaposleni:

II razred — 6 minuta,

I razred — 32 minute,

III razred—45 minuta.

Problem se rješava tako da nastavnik najprije organizira indirektnu nastavu, a tek poslije počinje direktni rad u jednom od razreda, te opet poslije faze direktne nastave organizira fazu indirektno nastave u svakom razredu.

U kombinacijama od tri i četiri razreda pojavljuje se problem organizacije kraja nastavnog sata, jer nastavnik poslije posljednje etape direktnog rada mora osigurati vremena za kontrolu samostalnog rada u ostalim razredima. Kako se to može riješiti vidljivo je iz primjera nastavnih sati u prilogu.

2. *Nefunkcionalnost indirektno nastave* pojavljuje se kad nastava nije čvrsto vezana za ostvarivanje odgojno-obrazovnih zadataka nastavnog sata, nego je zapravo samo zapošljavanje učenika da bi nastavnik nesmetano mogao raditi s drugim razredom. Otuda i neadekvatan naziv za indirektnu nastavu – „tihu rad“ po kojem se može zaključiti da je važno samo to da djeca budu tiho.

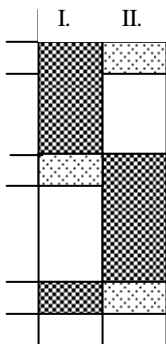
Pri planiranju aktivnosti za svaku fazu indirektno nastave valja se brinuti o etapama nastavnog sata: da li je to pripremanje, obrada novih sadržaja, ponavljanje, vježbanje ili provjeravanje. Indirektna nastava povezana je s direktnom – ili je priprema ili iz nje slijedi.

U praksi nastavnik često i nesvjesno radi tako da samostalni rad postaje izgubljen dio nastavnog sata. Ako npr. nastavnik daje učenicima da samostalno pročitaju neki tekst koji će poslije analizirati, a zatim prije analize sam čita tekst glasno i ponaša se kao da ga učenici nisu čitali, onda će učenici shvatiti da ono što su samostalno radili i nije bilo važno pa će se drugi put tako i odnositi prema samostalnom radu.

¹ Trajanje nastavnog sata u kombiniranim odjeljenjima u praksi je različito i kreće se od 25 do 60 minuta.

Nasuprot tome, ako nastavnik direktnu nastavu nastavlja na samostalan rad učenika, indirektna će nastava biti funkcionalni dio tog nastavnog sata, a ne „tihi rad“.

3. *Vremenska neusklađenost direktne i indirektno nastave* u pojedinim razredima također dovodi do velikog gubitka vremena u nastavi kombiniranih odjeljenja. Ako nastavnik želi raditi npr. pet minuta s prvim razredom, zatim pet minuta s drugim, a poslije s trećim, na početku sata mora organizirati samostalan rad koji će u drugom razredu trajati pet minuta, a u trećem deset minuta.

Sl. 11

Na slici 11. prikazan je nastavni sat na kojem su etape indirektno nastave trajale znatno kraće od istodobne direktne nastave u drugom razredu. Nastavnica je odmah na početku sata organizirala samostalan rad u četvrtom razredu, ali zadala je da učenici pregledaju slike na jednoj stranici udžbenika i pročitaju tekst ispod slika, a to su i najsporiji završili za 5 minuta. Nastavnica je u međuvremenu radila s prvim razredom 15 minuta, a četvrti je razred 10 minuta sjedio nezaposlen. Zatim je nastavnica prešla na direktan rad s četvrtim razredom. Učenici prvog razreda trebali su nacrtati neki kućanski aparat, što su oni završili također za 5 minuta, a direktan rad je trajao 20 minuta. Tek u zadnjem dijelu sata bilo je usklađeno trajanje direktne i indirektno nastave.

Pri pripremanju svakog nastavnog sata nastavnik treba predvidjeti i trajanje etape direktne nastave i toga se u nastavi pridržavati. Također treba predvidjeti i trajanje indirektno nastave u pojedinom razredu, te učenike zaposliti samostalnim radom koji će moći u zadanom vremenu završiti. Pri tome se možemo poslužiti zidnim satom i učenicima mlađe dobi reći do kojeg će mjesta doći kazaljka kad moraju završiti posao. Stariji se već znaju služiti satom pa će moći isplanirati vrijeme za samostalni rad. Boljim i bržim đacima mogu se dati složeniji i teži zadaci, a dobro je da nastavnik pripremi i dopunske zadatke za one koji prije završe.

Događa se da direktna nastava traje i kraće od indirektno jer

učenici još nisu stigli završiti samostalni rad. Dogodit de se to ako nastavnik još ne poznaje dovoljno učenike pa im je dao ili previše zadataka ili su zadaci preteški pa ih učenici ne mogu riješiti.

Organizacija nastave u kombiniranom odjeljenju

U područnoj školi s dva odjeljenja postoji više mogućnosti za *formiranje odjeljenja*:

1. odjeljenje I i II razreda odjeljenje III i IV razreda
2. odjeljenje I i III razreda odjeljenje II i IV razreda
3. odjeljenje I i IV razreda odjeljenje II i III razreda

Svako od tih rješenja ima niz prednosti i nedostataka:

1. Prednost je odjeljenja od bližih razreda bliža dob djece, pa se češće može organizirati nepodijeljeni i zajednički rad. Nastava tjelesnog odgoja može se izvoditi zajedno s oba razreda, a slično se može riješiti i s glazbenim sadržajima. Zbog sličnosti nastavnog programa prirode, društva i rada moguće su zajedničke ekskurzije, gledanje filmova. TV-emisija, zajedničke radne aktivnosti, što inače u kombiniranom odjeljenju izaziva teškoće.

Najveći je nedostatak što je u kombinaciji I—II razreda teško raditi, naročito u početku školske godine jer drugi razred još nije dovoljno osposobljen za samostalni rad, a nastavnik mora gotovo stalno raditi s prvim razredom.

2. Prednost je kombinacije I—III, II—IV u tome što je olakšan rad s prvim razredom i smanjena mogućnost da nastavnik ne pravi razliku u programima pojedinih razreda pa tako i opasnost da ih svodi na program jednog od razreda. U takvoj kombinaciji nastavnik može voditi iste učenike od prvog do četvrtog razreda: jedne godine vodi odjeljenje I—III razreda. to je odjeljenje iduće godine II—IV razred, a sljedeće godine nastavnik prima učenike prvog razreda i opet vodi odjeljenje I—III razreda.

Nedostaci su u težem izvođenju tjelesnog odgoja, problem je i s glazbenim aktivnostima, teže je stvoriti kompaktni kolektiv i provoditi odgojni rad, a rad u nastavi se gotovo isključivo svodi na podijeljeni način rada, što zahtijeva od nastavnika dosta napora, snalažljivosti i spretnosti.

3. Kombinacija I—IV, II-III pokušava iskoristiti prednosti prvih dvaju rješenja — jer u kombinaciji I—IV olakšan je rad u prvom razredu, a u kombinaciji II-III imamo sve prednosti bližih odjeljenja. No ova kombinacija sadrži i slabosti prvih dvaju rješenja.

Za koje ćemo se rješenje odlučiti u praksi, ovisi o nizu okolnosti, a ponajprije o broju učenika u pojedinom razredu jer se obično nastoji da u oba odjeljenja bude podjednako djece. U nas je u praksi

najprihvatljivija kombinacija I—II, III-IV. Predlažemo da se problem prvog razreda riješi radom u tzv. „smjeni i pol“ u prvih nekoliko mjeseci na početku školske godine. Osim prednosti koje smo ranije nabrojili, takva kombinacija omogućuje da se nastavnik „specijalizira“ za rad u jednom odjeljenju (I—II ili III—IV), što olakšava inače dosta težak rad u kombiniranom odjeljenju, a osigurava bolji odgojno-obrazovni rad. Tvrdnje da učenike od prvog do četvrtog razreda treba voditi isti nastavnik kroz sve četiri godine, jer to ima veliko odgojno značenje, nisu baš jako uvjerljive i trebat će ih preispitati.

U područnoj školi s tri odjeljenja, dva čista i jednim kombiniranim, kombinirano su odjeljenje obično razredi s najmanje učenika. Valjalo bi ipak nastojati da se u kombinaciju ne stavlja prvi razred, osim ako to ne stvara veliku brojčanu neujednačenost.

Ako područna škola ima samo jedno odjeljenje, najčešće je to *koinbinacija od tri ili četiri razreda*. Takvih škola ima znatno manje, all u SR Hrvatskoj gotovo je svaka treća područna škola s jednim odjeljenjem, a u njima je više od 12 i pol tisuća učenika. Rad u kombinaciji od tri i četiri razreda najsloženija je varijanta rada u kombiniranom odjeljenju i potrebno je nalaziti rješenja koja bi ga pojednostavnila. Uvođenje suradnika u odgojno-obrazovnom radu, koji bi radio pod vodstvom nastavnika i pomagao mu, opravdano je upravo u kombinaciji od tri i četiri razreda. Postoji nekoliko načina da se odjeljenje od četiri razreda smanji na tri ili dva razreda, a time i znatno olakša rad u kombinaciji:

1. U dogovoru s roditeljima i mjesnom zajednicom školski odbor područne škole može odlučiti da se u školu svake druge godine upisuju sva djeca s navršenih šest i sedam godina. Na taj bi se način već prve godine dobila kombinacija od tri razreda, a nakon četiri godine u školi bi bilo samo odjeljenje od dva razreda. Kombinacija bi bila II—IV, pa iduće godine I-III, zatim ponovno II—IV i tako redom. Kako se sada djeca upisuju u školu sa šest godina, a ranije su se upisivala sa sedam, vjerojatno bi roditelji u svakoj sredini imali razumijevanja za takav postupak koji bi olakšao i poboljšao rad.

2. Ako područna škola nije suviše udaljena od matične ili neke druge područne škole, učenici četvrtog razreda mogu se uključiti u nastavu u toj školi. To se najčešće primjenjuje kad je i u matičnoj školi malo učenika u razrednoj nastavi pa se tako omogućuje da četvrti razred radi kao čisto odjeljenje. Organiziran prijevoz učenika u matičnu školu također olakšava takvo rješenje. U područnoj bi školi ostalo odjeljenje od tri razreda.

3. Postoje li dvije škole relativno blizu, a obje imaju malo učenika i po jedno odjeljenje s četiri razreda, često se ukida jedna od tih škola.

Bolje bi bilo da se u jednoj osnuje odjeljenje I i II razreda, a u drugoj III i IV razreda. Tako će u oba mjesta ostati škola, a svaka će imati povoljnije uvjete rada.

U školama s jednim odjeljenjem od četiri razreda često se koristi rad u tzv. „smjeni i pol“: nastavnik najprije radi s dva razreda, zatim sa sva četiri, a poslije toga ponovno s dva razreda. Dvije su varijante takvog načina rada:

a) Pet sati dnevno:

1. I—II
2. I—II—III—IV
3. I—II—III—IV
4. I—II—III—IV
5. III—IV

b) šest sati dnevno:

1. I—II
2. I—II
3. I—II—III—IV
4. I—II—III—IV
5. III—IV
6. III—IV

U praksi je češća druga varijanta jer znatnije olakšava rad u kombiniranom odjeljenju s četiri razreda. Međutim iako takav način rada olakšava nastavu, nastavnik troši mnogo vremena pa ga nema dosta za druge aktivnosti.

Svi nastavnici koji rade u kombiniranim odjeljenjima posebno ističu *problem rada s prvim razredom* početkom školske godine. Učenici prvog razreda u to vrijeme još nisu osposobljeni za samostalan rad pa s njima nastavnik mora raditi gotovo stalno direktno. U prvoškolaca je osobito izražena potreba za igrom i kretanjem što ometa normalan rad u ostalim razredima. Ova je teškoća još veća kad se u prvi razred upisuju šestogodišnjaci.

I za sedmogodišnjake dosadašnji način rada u prvom razredu nije bio primjeren, a za šestogodišnjake je nužno uvesti novi koji bi činio prijelaz između predškolskog i školskog načina rada. Potrebno je više igre, kretanja, pjesme, šale, a manje sjedenja i „razredne discipline“ koja uopće ne dozvoljava ustajanje, slobodno kretanje i razgovaranje. (Vidi **6, 116**)

U područnoj školi, naročito u radu s prvim razredom, ne treba se kruto pridržavati nastavnog sata od 45 minuta. Učenici ove dobi mogu se baviti određenom aktivnošću 15 do 20 minuta, a nakon toga pažnja obično popušta. Zato dr Furlan predlaže rad u polusatovima po 20 minuta između kojih bi bila pauza 5 minuta. U drugom polusatu može se nastaviti ista nastavna jedinica, ali s promijenjenom aktivnošću. Na taj bi se način dosadašnji četrdesetpetminutni sat - koji ostaje osnova za planiranje rada - zadržao, ali prilagodio dobi djece.

Druga je mogućnost da se radi 30 minuta, a posljednjih 15 minuta organizira igra. Mogla bi se primijeniti nešto kasnije kad se učenici osposobe za dulje bavljenje jednom aktivnošću. I u sklopu sata od 45 minuta može se zadržati pažnja učenika ako se aktivnosti u toku sata mijenjaju tako da prva ne traje dulje od 20 minuta, a sljedeće su aktivnosti sve kraće, npr. 15 pa 10 minuta.

U nas još nije dovoljno proučeno korištenje igre u odgoju i

obrazovanju, iako je igra osnovni oblik aktivnosti djeteta. Međutim, sigurno je da bi je u nastavi valjalo koristiti mnogo više nego dosad, osobito za učenike mlađe dobi. Budući da hi igra privlačila pažnju učenika drugog razreda, najbolje je da se organizira kao zajednička aktivnost na početku ili na kraju nastavnog sata. Važno je, međutim, da igra ima određene odgojno-obrazovne vrijednosti i da je u vezi sa zadacima nastavnog sata.

U kombinaciji od četiri razreda korištenjem “smjene i pol“ može se prvi razred makar u početku školske godine izdvojiti u posebnu smjenu. I u kombinaciji od dva razreda trebalo hi raditi u „smjeni i pol“ prvih nekoliko mjeseci dok učenici prvog razreda ne steknu elementarne sposobnosti za samostalan rad.

Organizacija *glazbenih i tjelesnih aktivnosti* u nastavi kombiniranih odjeljenja izaziva mnogo poteškoća jer ti sadržaji privlače pažnju učenika ostalih razreda. Ako učenici jednog razreda pjevaju ili sviraju, drugi razredi ne mogu raditi matematiku ili pisati sastav. Osobito je teško organizirati nastavu iz drugog predmeta ako jedan od razreda ima tjelesni odgoj, ali zato su *likovne aktivnosti* učenika vrlo prikladne za indirektnu nastavu. Stoga je potrebno promotriti specifičnosti ovih aktivnosti.

Tjelesni odgoj, kao aktivnost koja se redovno izvodi na igralištu ili nekom drugom slobodnom prostoru izvan učionice, a i zbog svoje važnosti za pravilan razvoj djece, zahtijeva posebnu pažnju. Ne može se spajati s nastavom drugih predmeta jer tada nastavnik obično ostavi da se djeca sama igraju, a to nije nastava tjelesnog odgoja. Ili se za tjelesni odgoj „nema vremena“ pa se radi neki drugi predmet.

Tjelesni odgoj u kombiniranom odjeljenju izvodi se sa svim razredima istodobno. Uvodni dio sata — trčanje i zagrijavanje, te vježbe oblikovanja — i završna igra na kraju sata zajednički su za cijelo odjeljenje. U glavnom dijelu sata valja se brinuti o zahtjevima programa za pojedine razrede. To je moguće jer se i u čistom odjeljenju često radi u grupama; u kombiniranom odjeljenju pojedina grupa bit će upravo jedan razred. Na primjer: dok prvi razred ima penjanje na ljestve, drugi može imati penjanje na kosu gredu, treći na neku prirodnu prepreku, a četvrti na užu ili motku. Kad je potrebno mogu se sa svim razredima raditi i zajedničke vježbe, ali se za svaki stariji razred povećavaju zahtjevi — u trčanju se povećava udaljenost, u preskocima visina itd.

Glazbeni i likovni odgoj prema novom nastavnom planu i programu neće biti posebni nastavni predmeti, nego će kao likovna i glazbena kultura biti u sastavu jezično-umjetničkog područja. Time u nastavi glazbenih i likovnih aktivnosti ne bi smjelo biti manje, nego bi se morale bolje povezivati s ostalim oblicima izražavanja, te bi i nadalje zauzimale velik dio od ukupnih aktivnosti učenika razredne nastave.

Slušanje glazbe može se organizirati kao samostalan oblik rada pomoću magnetofona sa slušalicama. Sve ostale glazbene aktivnosti —

pjevanje, sviranje, stvaranje glazbe — zahtijevaju direktnu nastavu a istodobno su vrlo privlačne i za učenike ostalih razreda pa se ne može organizirati podijeljeni nadin rada. U kombinaciji dvaju bližih razreda (I—II iii III—IV) glazbene aktivnosti valja izvoditi istodobno u oba razreda. Zato de se pri godišnjem planiranju izraditi zajednički plan, npr. za prvi i drugi razred, ali tako da se uključi dio programa prvog i dio programa drugog razreda. Iduće godine planirat de se preostali dio programa prvog i drugog razreda. Tako učenici u toku dvije godine neće ponavljati iste sadržaje, a proći će programe i prvog i drugog razreda.

U kombinaciji od četiri razreda, glazbene aktivnosti u dva razreda koji rade zajednički vežemo uz likovne aktivnosti u ostalim razredima jer likovnim aktivnostima glazba ne smeta, već naprotiv, ako se pazi na korelaciju, može djelovati i vrlo poticajno. Na isti način možemo raditi u dvorazrednim kombinacijama I—III ili II—IV razred.

Likovne aktivnosti u kombiniranim odjeljenjima ne izazivaju poteškoće, nego naprotiv omogućuju raznovrsne oblike samostalnog rada učenika. Griješe nastavnici koji istodobno u svim razredima imaju likovni odgoj jer tako veći dio sata u svim razredima imaju samostalan rad, što je za kombinirano odjeljenje rasipanje vremena. Likovne aktivnosti u jednom razredu mogu se vezivati za nastavu različitih predmeta u drugim razredima, ali najčešće će biti povezane s glazbenim aktivnostima.

Zajednica učenika organizira se jedinstveno za cijelo odjeljenje. To se u praksi pokazalo kao dobro rješenje, ali problem nastaje pri planiranju rada i ponavljanju pojedinih tema iz godine u godinu. Da bi se to donekle izbjeglo, nastavnik izrađuje za svaku godinu novi plan rada različit od prošlogodišnjega, prilagođen situaciji u odjeljenju.

Raspored sati za kombinirano odjeljenje mora biti prilagodljiv: navode se nastavni predmeti za pojedini dan ali ne i njihov redoslijed jer će to nastavnik utvrditi u vrijeme pripremanja za nastavu. Da li će u jednom razredu prvi sat biti priroda i društvo a u drugom u to vrijeme matematika ili neki drugi predmet, najčešće će ovisiti o sadržajnoj povezanosti, o mogućnosti zapošljavanja učenika samostalnim radom, te o tome da li se obrađuje novo gradivo ili se ponavlja. Znači, ne mora istog sata u oba razreda biti isti nastavni predmet.

Za kombinirano odjeljenje dvaju bližih razreda radi se isti raspored za oba razreda jer imaju približno isti broj sati za svaki predmet a i ukupno u tjednu. *Zajednica učenika* i satovi tjelesno-zdravstvene kulture zajednički su za sve učenike.

Za kombinaciju od četiri razreda izrađuje se poseban raspored sati za I-II, a poseban za III—IV razred, ali satovi tjelesno-zdravstvene kulture i zajednice učenika planirat de se za isto vrijeme.

Prijedlog rasporeda za kombinaciju od četiri razreda, koji se može odvojeno koristiti i u kombinaciji od dva razreda v. na str. 38.²

U odjeljenju od četiri razreda koje radi u „smjeni i pol“ mogao bi se koristiti raspored sati prikazan na str. 39.

Prema ovom rasporedu nastavnik bi u ponedjeljak prvi sat radio samo s drugim razredom prirodu i društvo, a drugi sat bi prvi i drugi razred imali jezično-umjetničko područje. Treći i četvrti sat sva četiri razreda imaju zajednicu učenika, a potom matematiku. Nakon toga učenici prvog i drugog razreda odlaze kućama, a nastavnik iduća dva sata radi s trećim i četvrtim razredom sadržaje jezično-umjetničkog područja.

Već smo govorili o specifičnosti nastave u kombiniranom odjeljenju. O dobroj *organizaciji nastavnog sata* u kombiniranom odjeljenju uvelike ovisi uspjeh rada. Zato bi se u praktičnom radu valjalo pridržavati ovih uputa (usporedi 35, 38 i 39):

1. Na jednom velikom nastavnom satu u kombiniranom odjeljenju trebalo bi po pravilu obrađivati samo *jednu novu nastavnu jedinicu*. Dakle, samo u jednom razredu obrađuje se novo gradivo, a u ostalima se ponavlja, vježba ili provjerava. To omogućuje nastavniku da dulje radi s razredom u kojem obrađuje novo gradivo, a za obradu je obično i najpotrebnija direktna nastava. Naravno, povremeno se mogu obraditi na istom satu i u dva razreda nove nastavne jedinice, ali uz uvjet da su dovoljno prikladne za samostalan rad učenika.

2. *Etape* direktne i indirektna nastave moraju biti *funkcionalno povezane*. One se u kombiniranom odjeljenju neprekidno izmjenjuju, moraju jedna drugu ili pripremati ili nastavljati i tako osigurati realizaciju odgojno-obrazovnih zadataka nastavnog sata.

3. Svaki prethodni *samostalan rad* učenika prije prijelaza na direktnu nastavu treba na određen način *provjeriti*, odnosno prokomentirati i na njega nastaviti daljnji rad.

4. Nastavnik rad s pojedinim razredom planira u određenim vremenskim razmacima. Po pravilu treba *više direktno raditi* s razredom koji *obrađuje novo gradivo* i s *mlađim učenicima*. Mlađi učenici nisu još stekli dovoljno samostalnosti i treba im više pomoći, te nastavnik treba brinuti o tome u nastavnom procesu.

5. Što su učenici mlađi, etape su njihova samostalnog rada kraće, a direktna i indirektna nastava izmjenjuju se češće. što su učenici stariji mogu dulje raditi samostalno i etape sata mogu trajati duže.

6. Etape direktne nastave u jednom razredu i istodobno indirektna nastave u ostalim razredima moraju biti međusobno *vremenski*

² Raspored je rađen prema Prijedlogu novog nastavnog plana i programa za SR Hrvatsku. Subota nije nastavni dan, nego se organiziraju izvannastavne aktivnosti i sati tjelesne kulture. U aktivnostima mogu sudjelovati i učenici od V do VIII razreda koji nastavu polaze u matičnoj školi a stanuju u mjestu gdje se nalazi područna škola.

usklađene. To se postiže dobrim planiranjem nastavnog vremena, zapošljavanjem učenika prema njihovim sposobnostima i navikavanjem učenika da u određenom vremenu završe zadatak.

Razredi	Sat	Ponedjeljak	Utorak	Srijeda	Četvrtak	Petak	Subota	
I - II	1.	Zajednica učenika	Jezično-umjetničko područje	Jezično-umjetničko područje	Jezično-umjetničko područje	Jezično-umjetničko područje	Izvannastavne aktivnosti	
	2.	Jezično-umjetničko područje	Matematika	Jezično-umjetničko područje	Jezično-umjetničko područje	Jezično-umjetničko područje	Izvannastavne aktivnosti	
	3.	Matematika	Priroda i društvo	Matematika	Matematika	Priroda i društvo	Sat tjelesne kulture	
	4.	Priroda i društvo ^{3*}	Tjelesno-zdravstvena kultura	Priroda i društvo	Tjelesno-zdravstvena kultura		Sat tjelesne kulture	
III - IV	1.	Zajednica učenika	Jezično-umjetničko područje	Jezično-umjetničko područje	Jezično-umjetničko područje	Jezično-umjetničko područje	Izvannastavne aktivnosti	
	2.	Jezično-umjetničko područje	Jezično-umjetničko područje	Jezično-umjetničko područje	Priroda i društvo	Jezično umjetn. pod. III	Strani jezik IV	Izvannastavne aktivnosti
	3.	Matematika	Priroda i društvo	Matematika	Matematika	Matematika		Sat tjelesne kulture
	4.	Jezično-umjetničko područje	Tjelesno-zdravstvena kultura	Priroda i društvo	Tjelesno-zdravstvena kultura	Priroda i društvo		Sat tjelesne kulture
	5.		Fakultativna nastava ^{4**}	Strani jezik ^{**}	Fakultativna nastava ^{**}			

* Samo drugi razred

** Samo četvrti razred

Razredi	Sat	Ponedjeljak	Utorak	Srijeda	Četvrtak	Petak	Subota
I - II	1.	Priroda i društvo*	Priroda i društvo	Jezično-umjetničko područje	Jezično-umjetničko područje	Jezično-umjetničko područje	Izvannastavne aktivnosti
	2.	Jezično-umjetničko područje	Matematika	Priroda i društvo	Matematika	Jezično-umjetničko područje	Izvannastavne aktivnosti
I - IV	3.	Zajednica učenika	Jezično-umjetničko područje	Matematika	Tjelesno-zdravstvena kultura	Priroda i društvo	Sat tjelesne kulture
	4.	Matematika	Tjelesno-zdravstvena kultura	Jezično-umjetničko područje	Jezično-umjetničko područje	Jezično-umjetničko područje	Sat tjelesne kulture
III - IV	5.	Jezično-umjetničko područje	Jezično-umjetničko područje	Jezično umjetn. pod. III	Strani jezik IV	Matematika	Matematika
	6.	Jezično-umjetničko područje	Priroda i društvo	Priroda i društvo	Priroda i društvo	Strani jezik**	
	7.		Fakultativna nastava ⁵ **		Fakultativna nastava**		

* Samo drugi razred

** Samo četvrti razred

LITERATURA

1. K. Bogdanić, Primjeri rada u kombiniranom odjeljenju I—IV. razreda osnovne škole, "Pedagoški rad", Zagreb, 1969, broj 3—4.
2. L. Bognar, Kombinirano odjeljenje nužno zlo ili pedagoška mogućnost, "Život i škola", Osijek, 1974, broj 5—6.
3. L. Bognar, Osuvremenjavanje rada u školama s kombiniranim odjeljenjima, "Život i škola", Osijek, 1979, broj 7—8.
4. L. Bognar, Stanje i problemi prirode i društva, "Pedagoški rad", Zagreb, 1980, broj 1—2.
5. A. Cvitan, Primjer rada u kombiniranom odjeljenju III i IV razreda osnovne škole, "Pedagoški rad", Zagreb, 1953, broj 7—8.
6. I. Furlan, Početak osnovnog školovanja, "Školska knjiga", Zagreb, 1968.
7. I. Geber, Audiovizualna pomagala i druga suvremena oprema, "Školska knjiga", Zagreb, 1980.
8. A. Ivanković, Tjelesni odgoj djece predškolske dobi, "Školska knjiga", Zagreb, 1978.
9. M. i A. Jurić, Mogućnost korištenja magnetofona u nastavi kombiniranog odjeljenja, "Život i škola", Osijek, 1979, broj 7—8.
10. Keler-Filajšman, Praktični priručnik za učitelje, "Otokar Keršovani", Rijeka.
11. N. Kolar, Nekateri pogledi na dejavnost male šole, "Sodobna pedagogika", Ljubljana, 1973, broj 7—8.
12. N. Kolar, O profilu pedagoškega delavca za delo v mali šoli, "Sodobna pedagogika", Ljubljana, 1973, broj 1—2.
13. N. Mileusić, Mogućnost korištenja audiovizualnih sredstava u kombiniranom odjeljenju, "Život i škola", Osijek, 1978, broj 7—8.
14. ...Ogledna načela za organizovanje proizvodnog i drugog društveno-korisnog rada učenika osnovne škole i prve faze usmerenog obrazovanja, "Revija školstva i prosvetna dokumentacija", Beograd, 1975, broj 4.
15. ...Opismenjavanje i osnovno obrazovanje odraslih, Andragoški centar Zagreb, Zagreb, 1975.
16. ...Organizovana društvena briga o deci pred polazak u školu... "Predškolsko dete", Beograd, 1978, broj 1—2.
17. E. Paravina, Prilog planiranju potreba djece u mjesnoj zajednici, Savez društava "Naša djeca" SRH, Zagreb, 1980.
18. V. Poljak, Obrada nastavnih sadržaja i stjecanje znanja, PKZ, Zagreb, 1975.
19. V. Poljak, Didaktika, "Školska knjiga", Zagreb, 1980.
20. ...Pravila i programska osnova Saveza pionira Jugoslavije, Savez društava "Naša djeca" SRH i Savez organizacija za socijalističko vaspitanje i brigu o djeci SR BiH, Zagreb, 1975.
21. Z. Prebeg, Higijena i škola, "Školska knjiga", Zagreb, 1972.
22. ...Program vaspitno-obrazovne delatnosti vaspitnih grupa predškolske dece...

„Predškolsko dete“, Beograd, 1978, broj 1—2.

23. ... Programska orijentacija saradnje porodice i osnovne škole, Centar za roditelje, Beograd, 1971.

24. M. Rušec, Prikaz jednog sata u kombiniranom odjeljenju II, III i IV razreda, „Život i škola“, Osijek, 1979, broj 7—8.

25. I. Stela, Dvorane za fizičku kulturu, školska vježbališta i bazeni, oprema, „Školska knjiga“, Zagreb, 1971.
26. A. Šavli (ur.), Pouk na niže organiziranih školah, Zveza pedagoških društva LR Slovenije, Ljubljana, 1955.
27. P. Šimleša, Metodika elementarne nastave materinskog jezika i matematike, PKZ, Zagreb, 1971.
28. P. Šimleša (ur.), Pedagogija, PKZ, Zagreb, 1971.
29. Z. Šnajder (ur.), Program minimuma odgojno-obrazovnog rada s djecom u godini prije polaska u školu, Savez zajednica društvene brige o djeci predškolskog uzrasta, SRH, Zagreb, 1977.
30. V. Švajcer, Pitanja odgojnog rada u kombiniranom odjeljenju, „Pedagoški rad“, Zagreb, 1953, broj 1—2.
31. S. Šuvar, Otvorena škola primjerena društvu koje izgrađujemo, „Školske novine“, Zagreb, 1980, broj 6.
32. S. Šuvar, Sociološki presjek jugoslavenskog društva, „Školska knjiga“, Zagreb, 1970.
33. *** Tito o vaspitanju i obrazovanju, „Revija Obrazovanja“, Beograd, 1977.
34. ** Upute za programiranje, projektiranje i izgradnju osnovnih škola, Savez arhitekata Hrvatske, Zagreb, 1965.
35. ** Unapređivanje rada u kombiniranim odjeljenjima osnovnih škola, Jugoslavenski zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, Beograd, 1972.
36. E. Vajnaht, Jedan nastavni sat u kombiniranom odjeljenju, „Pedagoški rad“, Zagreb, 1952, broj 9—10.
37. R. Vuković, Organizacija i izvodenje časa u osnovnoj školi u uslovima istovremenog rada sa dva, sa tri i sa četiri razreda, „Pedagoški rad“, Zagreb, 1950, broj 9—10.
38. R. Vuković, Rad u kombinovanom odeljenju osnovne škole, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, Beograd, 1968.
39. R. Vuković, Rad u nepodeljenoj osnovnoj školi i kombinovanom odelenju, Beograd, 1951.
40. R. Vuković, Samostalan rad učenika s udžbenikom u uslovima istovremenog rada s dva i više odeljenja, „Pedagoški rad“, Zagreb, 1950, broj 1—2.
41. R. Vuković, U černu je suština rada u nepodeljenoj osnovnoj školi i kombinovanom odelenju... „Pedagoški rad“, Zagreb, 1953, broj 7—8.
42. ** Zakon o odgoju i osnovnom obrazovanju, „Narodne novine“ Zagreb, 1980, broj 4.

